

ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ ТУШУНЧАСИНИНГ ГЕНЕЗИСИ ВА НАМОЁН БЎЛИШ ШАКЛЛАРИ

Улуғбек Мамадалиев

Миллий гвардия кўмондони маслаҳатчиси
(94.921-20-20)

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада муаллиф демократик ҳуқуқий давлат тизимининг структуравий-функционал хусусиятлари ўзаро алоқадорликда жамият барқарорлигини таъминлашга хизмат қилаши, демократик ҳуқуқий давлатни қарор топтиришида миллий қонунчиликнинг ривожланиши, шунингдек, халқаро ҳуқуқий муносабатларни миллий манфаатлар асосида ташиқил этишининг аҳамияти хусусида фикр юритади.

***Калит сўзлар:** шахс, жамият, давлат, ҳуқуқ, суверен давлат, ҳуқуқий давлат, қонун устуворлиги, ҳокимият, ҳокимиятнинг бўлиниши, инсон эркинлиги, фуқаролар ҳуқуқлари.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье автор размышляет о служении структурно-функциональных особенностей системы демократического правового государства обеспечению стабильности общества в их взаимосвязи, развитию национального законодательства в условиях становления демократического правового государства, а также, о важности организации международных правоотношений на основе национальных интересов.

***Ключевые слова:** личность, общество, государство, право, суверенитетное государство, правовое государство, правительство, деление правительства, свобода личности, гражданские права.*

КИРИШ

Инсон мавжудлиги давлатни белгилайди. Давлат муносабатлар ва алоқалар заруратидан келиб чиқадиган ижтимоий ҳодиса сифатида ҳаракат қилади. Муайян жойларда одамларнинг ижтимоийлашуви ва коллективлашуви жараёнлари ва уларнинг бирлаштирувчи механизмлари шундай давлатни ташкил қилади. Ташкилий жиҳатдан давлат юқорида туради. Лекин бу инсон ҳуқуқларини таъминлаш воситасидир. Шу маънода, у ўз халқи учун ташкилий институтдир.

Давлат олий орган сифатида ўз фуқароларининг ҳуқуқларини энг юқори даражага кўтаради ва иштирок этиш тамойилларини ўрнатади. Давлат

элементларининг бой ҳуқуқлари (назарий ва амалий жиҳатдан таъминланиши мумкин бўлган ҳуқуқлар) қонун устуворлиги ресурсларнинг мавжудлигига қараб қўлланилиши ва амалга оширилишини билдиради. Назарий ҳуқуқ инсоннинг маълум бир ҳуқуқини кафолатлай олади. Бунинг учун эса етарли ресурслар мавжудлигини тақазо этади.

Давлат ўз ҳуқуқий унсурларининг ҳуқуқларини ташқи ижтимоий муҳит асосида бойитади. Ҳуқуқ элементларини бойитиш, ўз навбатида, фаолият учун зарур ресурслар трансформациялашуви асосида амалга ошади. Бунда ҳуқуқ ва имкониятлар доираси тегишли, ўзаро боғлиқ нисбатлар кўринишида ўсиб, бойиб боради. Давлат ўз ҳуқуқларини объект ҳуқуқлари билан тўлдиради, ташкил қилади ва такомиллаштиради. Давлатнинг ички ва ташқи фаолияти ўртасидаги боғлиқлик ҳуқуқни таъминлашда яхлитликни вужудга келтиради.

Давлатнинг ҳуқуқий сиёсатида у томонидан ўрнатилган ҳуқуқий нормаларни амалга ошириш амалда имконсиз бўлиб қолиши мумкин. Бунга ресурслар етишмаслиги ва ҳуқуқлари белгиланаётган сиёсий партияларнинг ҳуқуқларини таъминлаш механизмининг йўқлиги сабаб бўлмоқда. Давлат келажакда инсон ҳуқуқларини таъминлаш функциясини ҳам бажаради. Бунинг учун унга юридик шахсларни жалб қилиши лозим. Шу нуқтаи назардан қараганда, давлатнинг ҳуқуқий сиёсатида тўлиқ бўлмаган ҳуқуқлар пайдо бўлиши мумкин.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Кишиларнинг маълум бир жойда мавжудлиги, ижтимоий муносабатлар ва алоқалар соҳаси, турар-жойлар, жамоат муносабатлари давлатнинг мавжудлиги ва зарурий фаолиятини белгилайди. Чунки давлат манфаатининг объекти инсон манфаатларини ҳуқуқий тартибга солишдир. Бу манфаат соҳаси давлатнинг ички ва ташқи фаолиятини қамраб олади. Давлат ўз аҳолисининг манфаатларини таъминлаш учун четга чиқади. Шу билан бирга, аҳоли ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини кенгайтиради. Давлат қонуни давлатга ҳокимият ҳуқуқини беради. Давлат инсон ҳуқуқларини мезонлар бўйича белгилашда ўзининг ҳуқуқий кучидан фойдаланади. У ўз ҳокимиятини давлат маблағлари ҳисобидан белгилайди, одамларнинг ҳуқуқларини таъминлайди.

Маълумки, давлат қонунчилиги инсон ҳуқуқ ва эркинларини ҳимоя қилишга қаратилгандир. Инсон ҳуқуқлари давлат ҳуқуқининг манбаидир. Шунинг учун ҳам давлат ўз сиёсатини инсон ҳуқуқларини таъминлашга йўналтиради. Натижада давлат ҳуқуқининг мавжудлиги барча инсон ҳуқуқларидан келиб чиқади.

Кишиларнинг изчил ҳаракатлари ва уларнинг доимий манфаатлари (ўрнини босувчи манфаатлар) давлатнинг абадий ва узоқ муддатли мавжудлигини таъминлайди. Одамлар давлатни ўзларининг изчил ҳуқуқларини таъминлайдиган умумлаштириш воситаси сифатида кўрадилар.

Шу ўринда ҳуқуқ нима деган ўринли савол туғилади. Тор маънода (маъносида) ҳуқуқ - давлат томонидан ўрнатилган мажбурий ижтимоий нормалар тизими бўлса, кенгроқ маънода, фуқароларнинг давлат томонидан ўрнатилган, кафолатланган ва ҳимоя қилинадиган асосий ҳуқуқлари ва эркинликларидир. Ҳуқуқ одатда урф-одатлар, ахлоқий ва диний нормалар асосида вужудга келади. Улар нима ва қандай қилиш кераклигини, нима яхши ва нима ёмонлигини аниқлаб беради, умумий манфаатларни ифода этади. Қоидалар ва ҳуқ-атвор нормаларига риоя этилиши бутун жамоа томонидан таъминланди ва уларнинг бузилиши камдан-кам учрайди.

Жамият табақаларга бўлиниб, қарама-қарши манфаатлар шаклланган чоғда урф-одат ва анъаналар ҳамма одамларнинг ҳуқ-атворини тартибга солиш имкониятига эга бўлмади. Турли синфларда яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик ҳақида турлича фикрлар мавжуд эди. Мулк, синфлар ва давлатнинг пайдо бўлиши билан ҳуқуқ вужудга келди. Давлат қонунни, ҳуқуқий нормаларни, қонунларни яратди. Улар давлат ва халқ ўртасидаги муносабатларни тартибга солишлари, умумий мажбурий бўлган хатти-ҳаракатлар нормаларини ўрнатишлари керак эди.

Ҳуқуқ жамиятнинг тарихий ривожланиши маҳсули бўлиб, шунинг учун доимо ўзгариб туради. Жамият тарихида ҳуқуқий нормалар ижтимоий урф-одатлар ва нормаларнинг қонун устуворлигига ўсиши ва давлат органларининг ҳуқуқий ижодкорлиги орқали шаклланади. Ҳуқуқнинг шаклланиши жамиятда янги турдаги муносабатлар - ҳуқуқий муносабатларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчилари ҳуқуқ ва ҳуқуқий мажбуриятларнинг субъекти, ташувчиси сифатида иштирок этадилар.

Давлатнинг ҳуқуқий нормаларида (конституция ва бошқа ҳужжатларда) одамларнинг, ижтимоий гуруҳларнинг иқтисодий, сиёсий ва бошқа манфаатлари акс эттирилади. Уларнинг манфаатлари ва иродаси шахслар ва ижтимоий гуруҳларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаш орқали ифодаланади.

Ҳуқуқ жамият ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олади: фуқаролик ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, конституциявий ҳуқуқ, маъмурий ҳуқуқ, жиноят ҳуқуқи, протсессуал ҳуқуқ. Ҳуқуқ фалсафаси ўзининг ривожланиш тарихида инсоннинг

табий ҳуқуқларини белгилаб берди ва уларни ҳуқуқ, давлат ва ҳуқуқий сиёсат платформаларининг асосига айлантди. Ғарб жамиятларида шахс эркинликлари ва ҳуқуқларига Т.Гоббс, Ж.Локк ва Ж.Ж.Руссо асос солган.

Ҳуқуқ фалсафаси юридик фанлар учун услубий аҳамиятга эга етакчи фалсафий фанлардан биридир. Ҳуқуқ фалсафаси ҳуқуқ асосларини, унинг онтологик, гносеологик ва қиймат функцияларини ўрганади, улар доимо фалсафий қизиқишнинг предмети бўлиб келган. Ҳуқуқ фалсафаси қонун устуворлиги билан ўзаро муносабатда инсоннинг асосий ҳуқуқларини асослайди.

Ҳуқуқ фалсафаси контекстида давлат ҳимоячи, тартибга солувчи, таъминловчи ва ҳимоячи сифатида қаралади. Давлат инсон ҳуқуқлари даражасини ошириши мумкин. Одамлар ўз ҳуқуқлари доирасида давлатга бурч, ваколат, масъулият ва мажбуриятларни топширадилар. Халқ партия сифатида давлатни конкрет ва мавҳум кучга айлантиради. Одамлар давлатга ҳуқуқ манбаи сифатида қарайдилар. Масалан, инсон ҳуқуқларининг назарий асослари давлат томонидан қабул қилинган ҳуқуқий нормалар ва концепцияларда ўз ифодасини топган. Одамлар давлатни манбаларда ҳал қилувчи омил сифатида кўради. Давлат ҳуқуқни жамловчи, уни тушунчалар ва стратегик томонларга айлантирувчи субъект ва объект ролини ўйнайди.

Давлат ҳуқуқига умумий шакл жиҳатидан икки асосий нуқтаи назардан ёндашиш мумкин: биринчидан, давлат ҳуқуқи инсон ҳуқуқларида воситадир; иккинчидан, давлатнинг ўзи алоҳида юридик шахс ҳисобланади. Давлат халқнинг сиёсий ҳуқуқларини (бошқариш ва унинг бир қисми сифатида ҳукуматни ташкил этиш, ҳукуматда вакиллик қилиш, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи) таъминлашда воситачи ҳисобланади. Давлат ҳам инсон ҳуқуқларини (фуқаролик ҳуқуқлари, маъмурий, оилавий ва ижтимоий ҳуқуқлар, маънавий ҳуқуқлар) белгиловчи, очиб берувчи ва очиб берувчи тарафдир. Давлат инсон ҳуқуқларини текширади, уларни соҳаларга ажратади ва бирлаштиради.

Шу маънода инсон ҳуқуқлари халқ иродасига бўйсунди. Яъни давлат ирода мазмунидир. Инсон ҳуқуқларини белгилаш орқали давлат ҳуқуқларни тан олиш бурчи ва мажбуриятини олади. Давлат ўзи тартибга солувчи объектни ҳуқуқ субъекти сифатида қабул қилади.

Биз давлат ҳуқуқини инсон ҳуқуқларининг таркибий қисми сифатида талқин қилдик. Шундай қилиб, давлат ҳуқуқи инсон ҳуқуқларининг бир қисми бўлса, бинобарин, инсон ҳуқуқлари ҳам давлат ҳуқуқининг бир қисмидир. Давлат инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишни қатъий назорат қилиб, ўз сиёсатини

қонун билан ҳамоҳанг олиб боради. Давлатни халқ яратади ва уни ўз ҳуқуқларини белгиловчи ҳокимиятга айлантиради. Давлат ҳуқуқи инсон ҳуқуқларини белгилаш ва стандартлаштириш, ўлчов ва миқдорларни белгилашдан иборат. Одамлар давлатга мураккаб ахлоқий нормалар мажмуи нигоҳи билан қарайдилар. Ҳуқуқ соҳасида давлатнинг ҳам маълум бир роли бор. Янги ҳуқуқларни яратишда, демак, ҳуқуқий соҳада соддалаштирилган ислохотларни амалга оширишда давлатга ишонч бор.

Ҳар бир ижобий ҳаракат, яъни манфаатдор ва бошқаларнинг манфаатларига дахл қилмайдиган ҳаракат ўз-ўзидан ҳимоя қилинади. Бу ерда ҳимоя индивидуал ва жамоавий асосда амалга оширилади.

Ҳимоя - бу структуравий ва тизимли текисликни яратадиган чизикли ҳаракатлар, йўналишлар, моментларни бирлаштирган ҳаракатдир. Ҳимоя - бу ҳаракатни рағбатлантирадиган, ҳаракатнинг умумий шаклини оладиган ва индивидуал ва универсал хусусиятга эга бўлган ҳаракатлар мажмуидир. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш таъминлаш ва тиклаш жараёнидан иборат. Ҳимоя - бу инсон ҳуқуқларини таъминлаш учун эркин ҳаракат қилиш ҳаракати.

Ҳуқуқ - бу концептуал мазмуни мудофаа ва хавфсизлик стратегияларига қаратилган тушунчадир. Амалдаги ва тактик ҳаракатлар қонунни ҳимоя қилади. Ҳақиқатнинг ўзи ҳокимият, бурч ва масъулият мезонлари билан тарқалади ва ўрнатилади. Мудофаа хавфсизлик ва бузилган ҳуқуқларни тиклаш билан боғлиқ. Ҳуқуқларни ҳимоя қилиш бу кадриятлар тизимини шакллантириш масаласи бўлиб, бу кафолат, ҳимоя қилиш ва сақлаш, шунингдек, янгиланиш каби ҳаракатлардир.

Давлат муайян тарихий давр имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, ҳуқуқларни ҳимоя қилиш сиёсатини олиб боради. Ҳуқуқларни ҳимоя қилиш қонун устуворлигида ўз ифодасини топади. Бу ерда мудофаа актларининг моҳияти кафолат билан тасдиқланади. Ҳуқуқларни нормалар орқали ифодалашда қўлланиладиган мезон ва мезонлар, диапазонлар, бўшлиқлар, фарқлар ҳуқуқларни ҳимоя қилиш учун асос бўлади. “Ҳуқуқларни бошқариш” актлари ҳуқуқларни таъминлаш ва ҳимоя қилиш шартларига асосланади. Давлат инсон ҳуқуқларини шахс иштирокида унинг манфаатлари ва мақсадларига мувофиқ бошқаради.

Ҳуқуқий давлатда жамият ҳаёти қонун билан тартибга солинади, агар қонун устувор бўлса, суд ҳокимияти мустақил ва фақат қонунга бўйсунди. Қонун устуворлиги ҳар бир шахснинг қонуний манфаатларини, шаъни ва кадр-қимматини, барча фуқаролар ва улар бирлашмаларининг ҳуқуқ ва

эркинликларини ҳимоя қилишни кафолатлаши керак. Унинг асосий белгилари: қонун устуворлиги, ҳокимиятлар бўлиниши тамойилларини конституциявий-ҳуқуқий тартибга солиш асосида суверен давлат ҳокимиятини ташкил этиш ва фаолият юритиш, шахс, жамият ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ҳуқуқий шакли.

Ҳуқуқий давлатда жамият, гуруҳлар ва фуқаролик жамияти бирлашмалари аъзолари, умуман давлат, унинг органлари ва идоралари, мансабдор шахслар, жамият, фуқаролар олдида қатъий тартиб-интизом ўрнатилиши керак. Ҳуқуқий давлатда ҳокимиятнинг бир шахс, орган ёки ижтимоий гуруҳ қўлида тўпланишига йўл қўйилмайди.

Ҳуқуқий давлат тушунчаси ўзининг илғор самарадор кўринишида барча ҳокимият институтларининг вакилликни, мансабдор шахсларни сайлашни англатади. Ҳуқуқий давлатда суд адолат ҳимоячиси, кенг маънода инсон ҳуқуқлари ҳимоячиси бўлиши керак ва унинг асосий вазифаси инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборатдир. Жамият ва давлатнинг муносабатлари ва ўзаро боғлиқлиги давлат қонунларида белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятлар орқали амалга оширилади. Ҳозирги вақтда қонун устуворлиги тушунчаси инсон ҳуқуқлари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кўриб чиқилиб, шахс, фуқаролик, сиёсий ва иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилишни англатади.

Ҳуқуқий давлат – бутун фаолияти жараёнида ҳуқуққа бўйсунадиган, маълум қонуний чегаралар доирасида фаолият олиб боровчи ва ўз фуқароларининг ҳимоясини таъминловчи давлатдир. Бундай давлатда ишлаб чиқилган қонунлар, Т.Гоббс айтганидек, “Инсон нима қилиши кераклиги ва нима қилмаслиги кераклигини белгилайди”.

Ҳуқуқий давлат – ўз фаолиятини ҳуқуқ билан чегараловчи, халқ иродасига бўйсундирилган, инсон ҳуқуқ ва эркинлигига риоя қилган давлатдир. Эътибор бериш лозимки, ҳуқуқий давлатда фақат қабул қилинган қонунларга риоя қилишигина эмас, шахс ҳуқуқ ва эркинлигини ҳурмат қилиш ҳам керак. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий давлат фақат демократик бўлиши мумкин, ҳаттоки у ерда қабул қилинган қонунлар бузилмаса-да, ҳар қандай диктатура ҳуқуқий давлат бўла олмайди. Бу ҳамма қонунлар ҳам ҳуқуқий эмаслиги билан боғлиқ, бунга қуйидагилар киради: нафратни ёювчи, инсонни камситувчи, унинг ҳаётига таъсир қилувчи бошқа ҳолатлар кирмайди. Шу маънода Ж.Ж.Руссо,- “Давлат ўз-ўзича ҳеч қандай қадрият эмас”. -деб ёзади.

Ҳукукий давлатда ҳуқуқ ҳукмрон, инсоннинг табиий ҳуқуқлари руҳида тушуниладиган, туғилганидан ақлли ва эркин мавжудот бўлган ҳар бир индивидга хос. Бу ҳуқуқлар давлат томонидан қабул қилинган қонунлар билан бузилмаслиги керак. Локк ҳам бундай давлатни таърифлар экан “бу давлатда одамлар ўртасида тенглик ҳолати қарор топиши билан биргаликда, ҳатто ҳокимият ва бутун юридикция ҳам ўзаро тенглик тамойилига амал қиладилар”. -деб кўрсатади.

Ҳукукий давлатнинг институционал структурасини ташкил қилган элементлар функцияларини яхши йўлга қўйиш учун тўртта асосий масалага эътибор қаратиш лозим:

- 1) қонунчилик соҳасини янада такомиллаштириш;
- 2) халқаро ҳуқуқий нормаларни мунтазам жорий этиш;
- 3) қонунбузарликнинг ҳар қандай кўринишига чек қўйиш;
- 4) маҳаллий қонунларнинг амалий ҳарактерини янада кучайтириш.

Давлатнинг ҳуқуқий тизими ҳуқуқий давлат омилларида ўз аксини топади. Ҳуқуқий давлат омиллари хилма-хилдир. Уларга қуйидагилар киради: давлат – универсал сиёсий ва суверен ташкилот бўлиб, унинг тузилиши, яъни давлат ҳокимияти, давлат хизмати, ҳуқуқ, унинг қонунлар кўринишидаги меъёрий асослари, қонун ости актлари, баъзи шартномалар ва ҳуқуқий муносабатлар, юридик эркинлик ва бурчлар, ваколатлар ва ҳ.к.

К.В.Извеков таъкидланишича, “Ҳар бир давлатнинг ҳуқуқий ҳодисалари фақат ўзига хос бўлган мазмун-моҳиятга ҳамда кундалик ҳаётда ўз қўлланилиш соҳасига эга”. Шу жиҳатдан ҳам давлатнинг ҳуқуқий функцияси ҳуқуқий давлатга бевосита алоқадордир. Давлат ҳуқуқий аҳамият касб этиб бориши учун унинг тизимидаги ҳамма нарса муҳим: инсон ҳуқуқ ва эркинликлари даражасини таъминловчи умумий тизимлар, халқаро ҳуқуқий меъёрлар, миллий қонунчиликнинг ривожланиши ва бошқалар шулар жумласидандир.

ХУЛОСА

Демократик ҳуқуқий давлат тизимининг структуравий-функционал хусусиятлари ўзаро алоқадорликда жамият барқарорлигини таъминлашга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам ҳар бир мамлакатда ҳуқуқий давлатни қарор топтиришда қатор институционал ўзгаришларни амалга ошириш, жумладан, эски тоталитар тузимдаги давлат органлари фаолиятига чек қўйиш ва янги институционал давлат тузилмаларини ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга.

Янги Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлатни қарор топтиришда миллий қонунчиликни ривожланиши муҳим амалий тадбир ҳисобланади.

Шунингдек, халқаро ҳуқуқий муносабатларни миллий манфаатлар асосида ташкил этиш, бошқариш ва назорат қилиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Янги институционал структураларнинг вужудга келиши, фақат мамлакат ичида эмас, балки халқаро муносабатларда ҳамда ҳуқуқий давлатни таъминлаш масалаларида ҳам муҳим роль ўйнайди.

REFERENCES

1. Тухватулина Л.А. Проблема рациональности в науке о праве: автореферат дис. ... кандидата философских наук. - Москва, 2017. - 20 с.
2. Попова А.В. Философия права. - М.: Инфра-, 2020. - 474с.
3. Rakhimjonov, A. (2021). Increasing Civil Liability For Violation Of Rights To Real Estate. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 3(04), 205-212.
4. Уакс Раймонд. Философия права: краткое введение / Раймонд Уакс ; перевод с английского Сергея Моисеева. - Москва : Изд-во Ин-та Гайдара, 2020. - 169 с.
5. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. - М.: Издательство: Мысль, 2001. – 56 с.
6. Раҳимжонов, А. Б. Ў. (2022). КЎЧМАС МУЛКНИ СОТИШ ШАРТНОМАСИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(5-2), 1041-1049.
7. Шюкэ А.М. Ж.-ж. Руссо. Пер. с фр. Изд.2. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. - 93 с.
8. Стретерн П. Локк за 90 минут. – М.: Издательство: ООО "Издательство АСТ", 2005. – 84 с.
9. Imomniyozov, D. B. O. (2021). KORPORATSIYA IJRO ORGANLARINING FIDUTSIAR MAJBURIYATLARI QIYOSIY HUQUQIY TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 588-600.
10. Извеков К.В. Правовое государство - гарант безопасности личности (социально-философский анализ) : дис. ... канд. филос. наук. - Тверь, 2006. - 137 с.
11. O‘G‘Li, I. D. B. (2022). YURIDIK SHAXSLARNING UMUMIY YIG ‘ILISH QARORLARINI HAQIQIY EMAS DEB TOPISHNING HUQUQIY OQIBATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 430-447.